

VARIA
VIII

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1999

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

VARIA

VIII

**Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 25. – 27. november 1998)**

Zostavili
Mira Nábělková a Ľubor Králik

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1999

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava**

Vedecký redaktor

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Recenzent

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

ИВАНЧИКОВА, Е. А.: Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения. – В кн.: Мысли о современном русском языке. Москва 1969, с. 123 – 139.

ЧЕРЕДНІЧЕНКО, І. Г.: Нариси з української фразеології: з російсько-українськими паралелями. Ч. I. Київ 1952. 144 с.

ЧЕРЕДНІЧЕНКО, І. Г.: Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ 1962. 495 с.

ШМЕЛЕВ, Д. Н.: Современный русский язык. Лексика. Москва 1977, с. 288 – 333.

Hranica medzi apelatívami a propriami a písanie predložkových terénnych názvov

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Bezprostredným podnetom na napísanie tohto príspevku boli problémy, s ktorými sme sa stretli a následne museli vyrovnat' pri zápise zozbieraných terénnych názvov do zoznamov terénnych názvov dizertačnej práce a pri ich ďalšom lexikálno-sémantickom rozbere. Dostatočná znalosť skúmaného regiónu a onymického súboru nám umožnila stanoviť hranicu medzi apelatívami a propriami¹ (pochopiteľne, len v danom regióne) a ponúknuť tak možnosť riešenia tohto problému.

Zo samostatnej definície onomastiky („spoločenskovedná, jazykovedná disciplína, zaoberajúca sa výskumom vlastných mien“ – Úvod do onomastiky, 1986, s. 6) a predmetu jej výskumu vyplýva určité napätie pri stanovení hranice medzi apelatívami (ako jedným zo zdrojov proprií) a propriami. V procese proprializácie sa od začiatku tejto vednej disciplíny hľadá moment

¹ S podobným problémom, ako je písanie predložkových terénnych názvov, sa slovenská jazykoveda stretla pri písaní urbanoným. „Ako dozretý problém v slovenskej pravopisnej sústave sa ukázal nový spôsob písania názvov typu *Ulica osloboditeľov*, *Most Slovenského národného povstania*, *Námestie hrdinov*, *Sad slobody* a pod. namiesto doterajšieho spôsobu písania typu *ulica Osloboditeľov*, *most Slovenského národného povstania*, *námestie Hrdinov*, *sad Slobody*, v ktorom sa začiatok vlastného mena nesignalizoval na pravom mieste: vlastným menom je tu totiž celé spojenie *Ulica osloboditeľov*, nie iba jeho druhá časť (t. j. *osloboditeľov*). Nový spôsob písania takto spresňuje i zjednodušuje grafický záznam časti vlastných mien“ (PSP, 1998, s. 14). V týchto prípadoch ide o všeobecný problém, ktorý sa vyskytol na celom území Slovenska, preto sa mohol riešiť jednotne. Signalizácia začiatku vlastného mena je vlastne problematickým miestom aj pri písaní predložkových terénnych názvov, jej riešenie je však omnoho zložitejšie a nejednoznačné.

prechodu z jednej základnej kategórie slovnej zásoby do druhej.² Jednoznačné určenie hranice sa však doteraz nepodarilo – názory jednotlivých onomastikov a jazykovedcov sa rozchádzajú.³ Presné stanovenie statusu propria v procese onymickej nominácie je dôležité aj z čisto praktického hľadiska – štandardizácie názvov a písania veľkých písmen v štandardizovanej podobe terénnych názvov.

Stanoveniu hranice medzi apelatívami a propriami venovala pozornosť aj J. Pleskalová (1978; podobne aj 1992), ktorá rozdelila toponymá do štyroch základných skupín – I. objekt nazvaný podľa polohy pri inom objekte, II. priame pomenovanie objektu, III. charakterizovanie objektu pomocou jeho vlastností, IV. názov objektu podľa majiteľa. Podľa Pleskalovej nedochádza k napätiu v III. a IV. skupine, problematickými sa javia prvé dve skupiny – „v týchto prípadoch není hranice mezi apelativy a proprii ostrá“ (Pleskalová, 1978, s. 296). Autorka však konštatuje, že aj tieto názvy objektov plnia onymické funkcie, preto „toto označení funguje jako vlastní jméno a uživatelé sami dovedou vymezit rozsah takto pojmenovaného objektu“ (c. d., s. 297). Z uvedeného vyplýva, že predložkové terénne názvy predstavujú označenie samostatného geomorfologického objektu (tak aj Blanár, 1996⁴; Majtán, 1971⁵, 1974; Šrámek, 1980).

R. Šrámek (1980) uvádza, že predložkové terénne názvy vznikajú spojením predložky so substantívom alebo adjektívom, pričom v skupine spojenia predložky so substantívom sa môžu s predložkou spájať „jak apelativa (Za lesem, Na nivě...), tak jiná propria (Pod Chlumem = pod kopcem ‚Chlum‘...)“ (c. d., s. 638). Opäť sa teda dostávame k vymedzeniu hranice medzi apelatívom a propriom.

Pri spracúvaní získaného materiálu sme sa museli vyrovnáť s otázkou zápisu predložkových terénnych názvov. Zistili sme, že ani u iných autorov nie je daná problematika jednoznačne vyriešená a pomenovanie sa píše s malým písmenom,⁶ Šrámkov terminus technicus – „relační objekt“⁷ sa vtedy chápe

² V. Blanár píše, že „pri vzájomných prechodoch od vlastných mien k apelatívam a najmä od apelatív k vlastným menám vznikajú vrstvy názvov, ktoré nemajú iba typické znaky jednej z týchto dvoch základných kategórií slovnej zásoby, a pokiaľ ide o vymedzenie ich statusu, dodnes sa mienky rozchádzajú“ (Blanár, 1996, s. 24).

³ Problematika vzťahu a hranice medzi apelatívami a propriami bola predmetom rokovania na XIII. onomastickom kongrese v Krakove (r. 1977). Ani tu sa nenašlo jednoznačné riešenie tohto problému (Blanár, 1996, s. 42).

⁴ V. Blanár hodnotí takéto názvy ako motivačný model, pri ktorom ide o pomenovanie vzhľadom na jestvujúcu toponymiu (c. d., s. 64).

⁵ M. Majtán podporuje výklad M. Karaša, že ide o konštantný priestorový vzťah a že názov sa používa „v ustálenej podobe bez ohľadu na momentálnu polohu hovoriaceho k nazývanému objektu“ (c. d., s. 47).

⁶ Tento problém nie je dostatočne vyriešený ani v Pravidlách slovenského pravopisu, kde sa pri výklade o problematike písania veľkého písmena spomínajú časti chotá-

ako apelatívum, alebo sa píše s veľkým písmenom, a vtedy sa chápe ako proprium. Toto rozdielne chápanie vysvetľuje M. Majtán tak, že napr. „*Hrb* je spravidla názov fyziografického objektu, *Na hrbe* spravidla názov hospodárskych objektov, nachádzajúcich sa na ňom“ (Majtán, 1971, s. 47). Orientácia hospodárskych objektov je však opísaná pomocou už pomenovaného objektu (v našom prípade *Hrb*). Zápis takýchto objektov by mohol byť teda – pole *Na Hrbe*.

V práci preto rozlišujeme písanie relačného objektu s veľkým a malým písmenom – ak sme zistili pomenovanie objektu v bezpredložkovej podobe, zapisujeme predložkový názov s veľkým písmenom, pretože ide o pomenovanie objektu pomocou predložky a už existujúceho propria. Ak sme relačný objekt nezaznamenali ako proprium, píšeme predložkový názov s malým písmenom „orientátora“. Mohli by sme preto uvažovať o dvoch druhoch relačného objektu – o apelatívnom a o propriálnom relačnom objekte. Napr. názvy *Pot Skalou*, *Pret Sviňarki*, *Za Vrchom* (MH), *Do Hrdzaviho*, *Do Hutki*, *Na Osiskách*, *Pod Ďjel* (Mu), *Do Mláki*, *Do Virobisk*, *Na Hľišisko*, *Na Ribník* (MDL) *Do Róni*, *Na Konopiskox*, *Na Kopánku*, *V Róni*, *Za Bandišku* (Rv)... obsahujú propriálny relačný objekt, ale terénne názvy *Pri križu*, *Pri valove* (MH), *Medzi vodami*, *Nat tehľárňou*, *Pod brezini* (Mu), *Do lještí*, *Do slíža* (MDL), *Gu žobráciej studniške*, *Na žľábok* (Rv)... obsahujú apelatívny relačný objekt.

Podobne túto problematiku chápeme aj pri rozsiahlejších (prípadne geomorfologicky členitejších) objektoch, ktoré sa ďalej členia a rozlišujú – napr. lúku a polia v Muránskej Lehotě nazývajú *Tak* (*Tag*). Keďže v minulosti sa toto územie delilo učiteľovi a farárovi, dodnes rozlišujú *Cirkevní Tak* a *Školský Tak*. Rozsiahlu lúku označujú ako *Pažit'*, ktorú ďalej členia na *Nižnú Pažit'* a *Višnú Pažit'*⁷. Podľa tejto zásady zapisujeme aj ďalšie terénne názvy – *Kostelec*, ktorý sa člení na *Nižní Kostelec* a *Višní Kostelec* (Mu), *Ďjelík*, v rámci

rov, polí a pod., „napr. *Rovienky*, *Záhumenice*, *Žiarice*, *Smrečina*, *Studnička*, *Hnilec*, *Jakubčáková*, *Košiarec*, *Rakovec*, *Stráň*, *Horné lúčky*, *Riedky diel*, *Suchá Simička*, *Mútna studňa*, *Starý laz*, *Starý Rakovec*, *Pod skalou*, *Medzi vrchmi*, *Za lúčkami*, *Pri troch duboch*, *Za kalváriou*, *Pod Brložným*, *Pod Močiarkou*“ (PSP, 1991, s. 66; PSP, 1998, s. 59). Miesto označené *Pod kalváriou* by sa malo písať *Pod Kalváriou*, pretože v obci býva spravidla len jeden vrch pomenovaný ako *Kalvária*, a preto ide o orientáciu pomocou tohto objektu.

⁷ Pozri Šrámek (1980, s. 646 a n.).

⁸ J. Pleskalová (1978) pri stanovení hranice medzi apelatívami a propriami píše, že „jména nemohou byť utvorená pouze z apelativ běžných v jazyce...“ (c. d., s. 297). Ako výnimku z tohto pravidla uvádza apelatívum, ktoré je určitým spôsobom príznakové, a teda sa nezaraďuje do apelatívnej skupiny. Túto tézu potvrdzuje zápis dvoch onymických bodov – *Višňje lúki* a *Nižňje lúki* (MLe) –, keďže neexistuje objekt **Lúki*: išlo by o označenie, ktoré by bolo príliš všeobecné a nespĺňalo by funkcie propria.

ktorého rozlišujú *Přední Děleň* a *Zadní Děleň* (MDL). Rozsiahla rovina medzi Revúcou a Muránskou Dlhou Lúkou sa v toponymii Revúcej označuje ako *Roveň*. Štátna cesta ju rozdeľuje na *Nížnú Roveň* a *Višnú Roveň*.

Z tohto pohľadu je problematické rozlíšenie apelatíva *rybník* v názve *Višni ribník* (MLe), pretože v minulosti tu existovali dva rybníky (*Nížný rybník*, ktorý neskôr zanikol, a *Vyšný rybník*). Hoci dnes existuje proprium *Rybník*, tento objekt sa označuje aj ako *Višni ribník*. V tomto názve považujeme substantívnu časť za apelatívnu zložku.

Niektoré terénne názvy majú spravidla len apelatívny relačný objekt. Napr. časť obce *Pret křčmou* (MH) je orientovaná pomocou tamojšieho pohostinstva. V praxi však nefunguje toponymický objekt nazvaný **Křma*. Podobne je to aj v prípade orientácie podľa križa (umiestneného na križných cestách, prípadne ako pomník pri cestách a pod.). Ide o dôležitý orientačný bod, známy v celej obci, ktorý však nefunguje v onymickej sústave ako priamy názov (nikto nebude mať lúku **Kříž*). Takýmto predložkovým názvom je pomenovaná lúka v Muránskej Hute – *Pri križu*. Priamy názov vznikne vtedy, ak objekt bol motivovaný tvarom križa – horská lúka v Revúcej (*Kříš*, aj *Tri chotáre*, *Křížná Poľana*) ktorá sa nachádza na rozhraní chotárov Revúcej, Muránskej Dlhej Lúky a Filiara, vytvára križ v tvare T. Preto vedľajší objekt orientovaný podľa tejto lúky má propriálny relačný objekt.

Z čoho však vyplýva rozdielne chápanie relačného objektu (a teda aj jeho písanie) – raz ako apelatíva a raz ako propria? Vyššie úvahy vychádzali z pragmatickej stránky poznania názvov jednotlivých onymických bodov a ich analýzy. Ako to však funguje, ak nevieme, či ide o orientáciu pomocou apelatíva alebo už existujúceho propria? Odpoveď pravdepodobne spočíva v „pocite previazanosti“ jednotlivého pomenovania s pôvodným apelatívom. V začiatkovej fáze propriálizácie je každé vlastné meno „sémanticky i slovo- tvorné, tj. modelové, štruktúrne jasné a prűhľadné“ (Šrámek, 1976, s. 11). Z toho vyplýva, že pokiaľ dané apelatívum funguje v aktívnej slovnej zásobe obyvateľstva, „pocit previazanosti“ (v podstate vedomie motivácie) s apelatívom je vysoký, a teda takýto relačný objekt by sa zapisoval s malým písmenom. Pokiaľ však použité apelatívum nefunguje v aktívnej slovnej zásobe, stráca sa možnosť presného zistenia motivácie, proprium sa desémantizuje, daný relačný objekt sa chápe ako proprium, preto sa zapisuje s veľkým písmenom. Niekoľko takýchto apelatív analyzoval V. Šmilauer (1970), prípadne boli predmetom článkov viacerých onomastikov v Zpravodaji Místopisné komise ČSAV, Acta onomastica. Jednou z najnovších prác, ktorá venuje pozornosť zaniknutým apelatívum, je kapitola *Lexikálna stránka terénnych názvov* v monografii M. Majtána (1996).

Aby sme si overili vyššie spomínané chápanie relačného objektu, zadali sme študentom slovakistiky na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici 6 anketových úloh, ktoré zneli:

- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve vrchu *Kýčera*.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve lúky *Pod Kýčerou*.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve vrchu *Hrbe*.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočného písmena v názve lúky *Na Hrbe*.
- Cez dedinu tečú tri potoky, ktoré sa volajú *Tichá voda*, *Hačava* a *Potok*. Napíšte a odôvodnite písanie začiatočných písmen v týchto názvoch.
- Napíšte a odôvodnite písanie začiatočných písmen v názvoch lúk *Za Tichou vodou*, *Za Hačavou*, *Za Potokom*.

Úlohy boli pomerne ľahké a pozostávali vlastne z troch sérií s nadväznosťou druhej úlohy (problematika predložkového terénneho názvu). V prvých dvoch úlohách išlo o desémantizovaný objekt (*Kýčera*), v ďalšej dvojici išlo o objekt, ktorého apelatívna zložka aktívne funguje v slovnej zásobe a v tretej dvojici išlo o kombináciu predchádzajúcich úloh.

Anketu celkovo vyplnilo 69 poslucháčov I., II. a V. ročníka. Jednotlivé úlohy správne vyriešilo 41 študentov, ktorí pravdepodobne postupovali podľa analógie.

Do druhej skupiny sme zaradili odpovede, v ktorých študenti napísali malé písmeno predložky v predložkovom tvare terénneho názvu. Išlo o 18 odpovedí. Študenti odôvodňovali písanie predložiek *na*, *za* s malým písmenom tým, že predložka nie je súčasťou vlastného mena, prípadne, že ide o orientáciu pomocou predložky a pod. Táto skupina nepochopila nominatívnu funkciu propria (ak by sme použili terminológiu z poznámky č. 1, „začiatok vlastného mena nesignalizovali na pravom mieste“), ale predložkový terénny názov chápali len ako bližšie určenie miesta. Časť študentov v tejto skupine písala s malým písmenom len predložku *na* (*na Hrbe*), ale predložku *pod* písali s veľkým písmenom (*Pod Kýčerou*). Ďalšia časť študentov z tejto skupiny nepochopila správne druhú úlohu, pretože ako súčasť názvu chápala aj apelatívum *lúky* – teda *Lúky pod Kýčerou* (písané aj ako *lúky pod Kýčerou*⁹).

Tretiu skupinu tvorili odpovede, ktoré boli z nášho pohľadu najzaujímavejšie, pretože potvrdili našu tézu o chápaní relačného objektu raz ako apelatíva a inokedy ako propria. Desať týchto odpovedí však nebolo celkom rovnakých. V jednej odpovedi respondent napísal názov v tvare *pod kýčerou* a písanie malých písmen odôvodnil, že ide o „názov lúky, podstatné je umiestnenie, nie názov vrchu“. Druhý predložkový názov však napísal v tvare *na Hrbe* s poznámkou „umiestnenie“. Ďalšie tri odpovede zaznamenali názov *Pod Kýčerou*, ale *Na hrbe*, názvy *Za Tichou vodou*, *Za Hačavou* a *Za Potokom* boli písané s malými písmenami *t*, *h*, *p* i s veľkými. Môžeme preto tvrdiť,

⁹ Tu považovali za proprium len bezpredložkový tvar *Kýčera*.

že relačný objekt, ktorého apelatívna forma funguje v aktívnej slovnej zásobe, chápali len ako apelatívum, ale pri desémantizovanom relačnom objekte ho chápali ako proprium. Jedna odpoveď však narúša túto tézu, pretože tu boli názvy zapísané v podobách *Pod kýčerou*, *na Hrbe*.

Päť odpovedí bolo zaujímavých najmä zápisom virtuálnych lúk *Za Tichou vodou*, *Za Hačavou* a *Za potokom*. Pre poznanie procesu myslenia pri chápaní propria bolo dôležité aj poradie jednotlivých názvov. Zaznamenali sme totiž, že pôvodne boli zapísané správne, teda *Za Tichou vodou*, *Za Hačavou*, ale pod tlakom „motivačného apelatíva“ *potok* relačného objektu *Potok* prepísali veľké písmená relačných objektov *Tichá voda* a *Hačava* na malé. V jednej odpovedi sme zachytili podoby *Za tichou vodou*, *Za potokom*, ale *Za Hačavou* s odôvodneniami – „Za Hačavou = názov lúky za potokom, ktorý musíme uviesť tiež v názve, aby bol jasný význam (hačava – nevieme, čo by to znamenalo), Za tichou vodou, Za potokom – sú významovo jasné názvy, preto tam netreba písať veľké T a P“.

Záverom možno konštatovať, že problematika prechodu od apelatíva k propriu sa významne odráža najmä pri predložkových terénnych názvoch. Dôsledné uplatňovanie zásady, že v predložkovom tvare terénneho názvu sa píše veľké písmeno orientátora vtedy, ak takýto objekt existuje aj ako proprium, je možné len pri dôkladnej znalosti daného onymického súboru. Táto zásada by našla uplatnenie pri standardizácii terénnych názvov v zoznamoch geografických názvov Základnej mapy SR v mierke 1 : 50 000 (ZM 50), prípadne Základnej mapy SR v mierke 1 : 10 000 (ZM 10), ktoré sú následne záväzné pre vydavateľov máp. Pre potrebu školskej praxe je však takáto zásada nevyhovujúca pre jej nejednotnosť.

Zoznam skratiek

- PSP – Pravidlá slovenského pravopisu
- ZMK – Zpravodaj Místopisné komise ČSAV
- MH – Muránska Huta
- Mu – Muráň
- MDL – Muránska Dlhá Lúka
- Rv – Revúca

Literatúra

- BLANÁR, V.: Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava, Veda 1996. 250 s.
- MAJTÁN, M.: Z problematiky predložkových zemepisných názvov. Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 41 – 48.
- MAJTÁN, M.: Dva typy predložkových zemepisných názvov. Slovenská reč, 39, 1974, s. 146 – 149.

- MAJTÁN, M.: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava, Veda 1996. 191 s.
- PLESKALOVÁ, J.: K hranici medzi apelatívou a proprii (na materiálu pomístních jmen). Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, XIX, 1978, s. 296 – 300.
- PLESKALOVÁ, J.: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany 1992. 151 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 533 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1998. 573 s.
- ŠMILAUER, V.: Příručka slovanské toponomastiky. Praha, Academia 1970. 216 s.
- ŠRÁMEK, R.: Onymický příznak. In: VI. slovenská onomastická konferencia. Nitra 4. – 6. apríla 1974. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1976, s. 7 – 13.
- ŠRÁMEK, R.: Pomístní jména typu „ZA LESEM, NA NIVĚ“. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, XXI, 1980, s. 638–650.
- Úvod do onomastiky. Zostavili M. Blich a M. Majtán. Prešov, PF UPIŠ 1986. 147 s.

Veda pre vedu alebo Synonymia v zajatí jazykovedy?

Adriana Rajnohová

Katedra germanistiky, FHV UMB, Banská Bystrica

Napísanie nášho príspevku nemotivovalo poznanie vedca, ale poznanie recipienta vedeckej literatúry, preto náš príspevok nechceme charakterizovať atribútom „vedecký“, ale ako poznámku na margo vedy o jazyku. Toto úvodné konštatovanie provokuje k formulácii otázky „Čo je obsahom pojmu ‚vedecký‘?“ a vôbec „Čo je veda?“. Hľadanie odpovede nemá byť samoučelné. Korešponduje s cieľom príspevku – odhaliť dôsledky systémových dedukcií lingvistickej teórie v oblasti synonymie.

Pri obsahovom vymedzovaní pojmu *veda* budeme postupovať intuitívne (nejde nám o postulovanie definície). Znaková forma tohto slova explicitne poukazuje na jeho obsahový príznak *vedieť*. *Vedieť* znamená (o. i.) *poznať*; *poznanie* implikuje *odhaľovanie a pochopenie zákonitostí reálneho sveta*. Ale veda nezostala len na úrovni zmyslového poznávania. Triedila, abstrahovala, systematizovala – v pozícii služobníčky ľudstva, teda s cieľom využiť poznanie v prospech človeka a spoločnosti. Ak súhlasíme s tvrdením, že lingvistika je veda o jazyku, potom súhlasíme i s deduktívnym konštatovaním, že skúma jazyk v záujme človeka. Či je to naozaj tak, ukážeme ďalej – na príklade synonymie.

O lexikálnej synonymii a synonymiách vzniklo neprehľadné množstvo literatúry. Na začiatku sa synonymá definovali ako slová s rovnakým alebo podobným významom a rozdielnou fonologickou formou (Schippan, 1992,